

UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” ARAD

**FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
„ILARION V. FELEA”**

ȘCOALA DOCTORALĂ ÎN DOMENIUL *TEOLOGIE*

**Primatul papal în perioada secolelor XII–XV: de la
„honoris” la „jurisdictionis”**

Rezumatul Tezei de Doctorat

**Coordonator,
Pr. prof. univ. dr. Constantin Rus**

**Doctorand,
Traian Nojea**

**ARAD,
2018**

CUPRINS

Introducere.....	7
1. Motivația alegerii temei.....	7
2. Stadiul actual al cercetării.....	8
3. Scopul, planul și limitele cercetării.....	8
4. Metodologia și rezultatele cercetării.....	10
5. Structura tezei.....	11
6. Perspective.....	13

CAPITOLUL I: Papalitatea în secolele XII–XV: istorie, reforme, organizare.....15

I. 1. Episcopul Romei și primatul său în primul mileniu creștin.....	15
I. 2. Reformele papei Grigorie al VII-lea (1073– 1085).....	29
I. 2. 1. Cearta pentru învestitură.....	43
I. 3. Apogeul puterii papale–teocrația pontificală.....	52
I. 3. 1. Considerații generale.....	52

I. 3. 2. Inocențiu al III-lea (1198–1216).....	57
I. 4. Decăderea puterii papale.....	70
I. 4. 1. Captivitatea papilor la Avignon (1309–1377).....	70
I. 4. 2. Marea schismă papală din Apus (1378–1417).....	81
I. 5. Primatul papal în teorie și practică.....	91
I. 5. 1. Conceptul de „autoritate papală” și modul de exercitare a acesteia.....	91
I. 5. 2. Originea, exercitarea și limitele jurisdicției papale.....	103
I. 5. 3. „Ubi papa, ibi Roma”.....	110
I. 6. Titulatura papală.....	114
I. 6. 1. Papa–„pontifex maximus”.....	114
I. 6. 2. Papa–„vicarius Christi”.....	120
I. 7. Concluzii.....	124
CAPITOLUL AL II-LEA: Dreptul canonic apusean în secolele XII–XV, între „jus concilium” și „jus pontificium”.....	127
II. 1. Câteva considerații generale.....	127

II. 2. <i>Decretum</i>	
<i>Gratiani</i>	135
II. 3. <i>Decretales Gregorii</i>	
<i>IX</i>	143
II. 4. <i>Liber Sextus</i>	
<i>Decretalium</i>	151
II. 5. <i>Constitutiones</i>	
<i>Clementinae</i>	155
II. 6. <i>Extravagantes Johannis</i>	
<i>XXII</i>	161
II. 7. Poziția (teoretică) a papei în raport cu dreptul canonic medieval.....	168
II. 8.	
Concluzii.....	173

CAPITOLUL AL III-LEA: Primatul papal sub asediu: sinoadele conciliariste de la Pisa (1409–1410), Konstanz (1414–1418) și Basel (1431–1437).....176

III. 1. Preliminarii–autoritate papală vs. autoritate conciliară.....	176
III. 2. Sinodul conciliarist de la Pisa (1409–1410).....	188
III. 2. 1. Cauzele convocării.....	188
III. 2. 2. Participanții.....	191
III. 2. 3. Desfășurarea lucrărilor.....	193
III. 2. 4. Hotărârile adoptate și importanța lor.....	197

III. 2. 4. 1. Viziunea asupra sinodalității.....	203
III. 3. Sinodul conciliarist de la Konstanz (1414– 1418).....	205
III. 3. 1. Cauzele convocării.....	205
III. 3. 2. Participanții.....	208
III. 3. 3. Desfășurarea lucrărilor.....	211
III. 3. 4. Hotărârile adoptate și importanța lor.....	217
III. 3. 4. 1. Decretul <i>Haec Sancta</i> <i>Synodus</i>	217
III. 3. 4. 2. Decretul <i>Frequens</i>	226
III. 3. 4. 3. Viziunea asupra sinodalității. Ecumenicitatea sinodului.....	229
III. 4. Sinodul conciliarist de la Basel (1431– 1437).....	231
III. 4. 1. Cauzele convocării.....	231
III. 4. 2. Desfășurarea lucrărilor.....	234
III. 4. 2. 1. Sinodul la Basel (1431– 1437).....	234
III. 4. 2. 2. Viziunea asupra sinodalității.....	241
III. 4. 3. Ecumenicitatea sinodului.....	247
III. 5. Concluzii.....	249

CAPITOLUL AL IV-LEA: Reafirmarea primatului papal: sinodul (unionist) de la Ferrara–Florența (1438–1439).....251

IV. 1. Sinodul la Ferrara (1438–1439).....	251
IV. 2. Sinodul la Florența (1439).....	253
IV. 3. Sinodul la Roma (1443–1445).....	257
IV. 4. Hotărârile adoptate și importanța lor.....	259
IV. 4. 1. Viziunea asupra primatului papal (Ferrara–Florența).....	261
IV. 5. Ecumenicitatea sinodului.....	270
IV. 6. Sfârșitul epocii conciliariste.....	272
IV. 6. 1. Bula <i>Execrabilis</i> (1460)—o evaluare canonică.....	277
IV. 7. Concluzii.....	283

CAPITOLUL AL V-LEA: Primatul papal în viziunea teologilor bizantini.....285

V. 1. Raporturile dintre Apus și Răsărit între secolele XII–XV.....	285
V. 1. 1. Controversa isihastă.....	286

V. 1. 2.	
Cruciadele.....	294
V. 1. 3. Încercările de unire.....	297
V. 2. Primatul papal în viziunea teologilor bizantini.....	303
V. 2. 1. Comentariile canonice ale lui Teofilact al Orhidei (cca. 1050–1108).....	303
V. 2. 2. Disputa dintre Petru Grossolanus și Niceta Seides (cca. 1112).....	304
V. 2. 3. Disputa dintre Anselm de Havelberg și Niceta de Nicomidia (1136).....	306
V. 2. 4. Comentariile canonice ale lui Nil Doxapatres, George Tornikes, Vasile al Tesalonicului, Andronicus Kamateros și Ioan Kinnamos (cca. 1143– 1180).....	311
V. 2. 5. Comentariile canonice ale lui Ioan Zonaras și Alexios Aristenos.....	316
V. 2. 6. Răspunsurile lui Theodor Balsamon împotriva latinilor (cca. 1140–1195).....	319
V. 2. 7. Dialogul dintre papa Inocențiu al III-lea și patriarhul ecumenic Ioan al X-lea Kamateros (cca. 1198- 1206).....	323
V. 2. 8. Disputa dintre Thomasso Morosini și frații Ioan și Nicolae Mesarites (1206).....	327
V. 2. 9. În drum spre Lyon (1274).....	334
V. 2. 10. Sinodul unionist de la Lyon (1274) și receptarea acestuia.....	343
V. 2. 11. Comentariile canonice ale lui Varlaam de Calabria (1290–1348).....	349

V. 2. 12. Comentariile canonice ale lui Dimitrios Kydones (1324–1398), Nil Cabasila (1298–1364) și Simeon al Tesalonicului (cca. 1381–1429).....	353
V. 2. 13. De la Ferrara–Florența (1438–1439) la Chieti (2016).....	359
V. 3. Concluzii.....	365

CONCLUZII

GENERALE.....	367

BIBLIOGRAFIE

GENERALĂ.....	374

Rezumatul Tezei de Doctorat

Probabil cea mai spinoasă problemă a unității creștine, cel puțin catolice și ortodoxe, o constituie problema primatului papal. Această „quaestio disputata” a generat, generează și va continua să genereze numeroase discuții, interpretări, conflicte și polemici, până în momentul în care, făcându-se apel la „consensus Patrum”, va fi rezolvată definitiv.

În septembrie 2016, în Italia, la Chieti, a avut loc cea de-a XIV-lea întrunire plenară a Comisiei Mixte Internaționale de dialog teologic între Biserica Ortodoxă și Biserica Romano – Catholică. În cadrul ședinței finale a fost aprobat documentul intitulat „Sinodalitatea și Primatul în Primul Mileniu: spre o înțelegere comună în slujba unității Bisericii”. Dacă documentul afirmă în mod clar că „primatul scaunelor patriarhale a avut o funcție canonică exercitată sinodal” și că „Episcopul Romei nu a exercitat o autoritate canonică asupra Bisericilor din Răsărit”¹, cu siguranță, în opinia noastră, cheia rezolvării problemei primatului nu este în primul mileniu creștin, ci în cel de-al doilea, mai exact, între secolele XII–XV.

¹ Pr. conf. dr. Patriciu Vlaicu, membru al Comisiei din partea Bisericii Ortodoxe Române, pentru *Basilica.ro* (<http://basilica.ro/intrunirea-comisiei-mixte-de-dialog-teologic-ortodox-catolic-la-final/>, 03.08.2017).

În motivarea alegerii acestei teme de cercetare doctorală, complexă și cu multiple implicații, un factor determinant l-a avut participarea la o susținere publică a unei teze de doctorat, desfășurată la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca, în anul 2013, în care s-a discutat, printre altele, retragerea papei Benedict al XVI-lea (28 februarie 2013), și, mai ales, cine deține primatul papal în această perioadă de *interregnum*. Discuțiile au fost extrem de incitante, motivându-mă să cercetez și eu mai îndeaproape învățătura despre primatul papal și dezvoltarea ei istorică și canonică. Așadar, prezenta lucrare este o modestă încercare de analiză, perfectibilă, asupra a ceea ce a însemnat primatul papal între secolele XII–XV: „marea trecere” de la „honoris” la „jurisdictionis”.

Pe tot parcursul cercetării am încercat să utilizez cu preponderență surse bibliografice primare, izvoare istorice și canonice de limbă latină sau greacă, în special Mansi și Migne, fără a-i neglija însă nici pe Hardouin sau Hefele. De mare folos mi-au fost și comentariile canoniștilor contemporani evenimentelor, latini și bizantini, pentru a ne face o imagine cât mai clară și obiectivă asupra realităților istorice și canonice. Toate acestea le-am trecut prin filtrul celor mai recente lucrări și studii în domeniu, în special de limbă engleză și franceză, dar și – mai ales unde a fost absolută nevoie – germană și italiană. Întrucâtva, a fost și o muncă de pionierat, deoarece de la Janus cu *The Pope and the Council* (1869) și până la K. Schatz (*Papal Primacy: From Its Origins to the Present*, 1996), subiectul a fost tratat doar tangențial, cu excepția probabil a lui Brian Tierney și Walter Ullmann, care au alcătuit lucrări remarcabile, influențați fiind de dezbaterile Conciliului Vatican II. După acest moment, începând cu anii 2000,

parțial și pe fondul discuțiilor din cadrul Comisiei Mixte Internaționale de dialog teologic între Biserica Ortodoxă și Biserica Romano-Catolică, atenția istoricilor și canoniștilor catolici și ortodocși s-a axat inevitabil și pe problema primatului papal. Astfel, au apărut lucrări precum *You are Peter: An Orthodox Reflection on the Exercise of Papal Primacy* (Olivier Clément, 2003), *The Invention of Peter: Apostolic Discourse and Papal Authority in Late Antiquity* (George Demacopoulos, 2013), cele două volume de studii editate de J. Chryssavgis în 2016 (*Primacy in the Church: 1. The Office of Primate and the Authority of Councils; 2. Contemporary and Contextual Perspective*) și recenta *The Papacy and the Orthodox: Sources and History of a Debate* (2017) a lui A. E. Sicienski, ca să dăm doar câteva exemple.

Problema primatului papal – o numim problemă în sens matematic, care trebuie rezolvată – poate fi analizată din mai multe puncte de vedere: istoric, canonic, liturgic și dogmatic. Impregnată în toate fibrele Bisericii Catolice, această învățătură și-a pus definitiv amprenta nu doar asupra credinței, ci și a cultului. În cercetarea noastră, ne vom axa în special pe aspectele istorice și canonice, dar și teologice, așadar scopul nostru, în structurare și dezvoltare, este unul interdisciplinar: istoric, canonic și teologic.

Este istoric întrucât această învățătură a apărut și s-a dezvoltat în istorie, mai precis în istoria creștinătății apusene. Ea marchează ca un fir roșu întreaga dezvoltare istorică a Apusului, cu excесе maxime de autoritate sau decăderi nedemne de „urmașii Sfântului Petru” și „vicarii lui Hristos pe pământ”. Fără a exagera, putem afirma că

întreaga istorie a Bisericii Catolice este în fapt istoria papalității.²

Scopul nostru este și unul canonic, deoarece, în dezvoltarea sa istorică, promotorii primatului papal au făcut apel la sfintele canoane, pe care le-au interpretat în interesul lor și chiar au emis canoane în sprijinul și pentru susținerea învățăturii lor. Fără să țină cont de cele mai elementare principii de interpretare canonică, aceștia au recurs la un nou tip de abordare, „papocentrică”, ajungând, în Evul Mediu, de pildă, să susțină că papa este principala sursă a dreptului canonic, atât în teorie (ca izvor al dreptului), cât și în practică (ca interpretare definitivă a normelor canonice).

Nu în ultimul rând, scopul nostru este unul teologic, structurat fiind pe cel istoric și pe cel canonic, anume acela de a vedea primatul papal în întregul sistem teologic, în ansamblul său, iar nu ca parte separată de elementele fundamentale care îi pot contura și/sau altera identitatea, precum hristologia, dar mai ales eclesiologia.

În prezenta teză, intitulată „Primatul papal între secolele XII–XV: de la *honoris* la *jurisdictionis*”, am încercat o incursiune istorico–canonică în istoria papalității secolelor XII–XV, cu privire specială asupra dezvoltării teoriei primatului papal. Astfel, deși în primul mileniu creștin aceasta era redus la stadiul de „*primatus honoris*”, în virtutea privilegiilor imperiale și sinodale acordate Romei, începând cu al doilea mileniu, imediat după marea schismă de la 1054, tendința s-a modificat. Dacă reforma gregoriană

² Așa își intitulează de pildă marele cărturar german Leopold von Ranke opera fundamentală: *History of the Popes: Their Church and State*, eng. trans. by E. Fowler, New York, 1901 (în mai multe ediții, ultima în 2012).

a dat tonul, papi precum Inocențiu al III-lea (1198–1216), Bonifaciu al VIII-lea (1294–1303) sau Eugeniu al IV-lea (1431–1447) au dus „primatus honoris”, în teorie și practică, la un veritabil „primatus jurisdictionis”. Evident că această schimbare de optică și de paradigmă nu a putut fi posibilă fără o susținere canonică serioasă. În acest sens, aproape toți canoniștii epocii, începând cu Grațian din Bologna, s-au străduit să argumenteze această nouă învățătură. În acest sens, s-a produs o ruptură față de interpretarea anterioară a canoanelor, care au ajuns acum să fie privite ca inferioare autorității papale, în ceea ce Grațian va numi *papae legibus solutus* („papa nu este supus legilor”). Această concepție inovativă a devenit în timp interpretată în sensul de „papa este deasupra legilor” (*supra jus*), că deține „deplinătatea puterii” (*plenitudo potestatis*) sau „puterea absolută” (*potestas absoluta*).

În prezentarea acestei dezvoltări canonice, am plasat conciliarismul, sau autoritatea papală în opoziție cu autoritatea conciliară. Prin excelență, dreptul canonic este și trebuie să rămână unul sinodal, după modelul Bisericii apostolice și mai apoi primare și patristice, de aceea, am acordat o atenție deosebită acestei mișcări, atenție de care ea nu s-a bucurat aproape deloc în literatura canonică românească. Din punct de vedere metodologic, am tratat conciliarismul prin prisma primatului papal, alternativ și comparativ, pentru a oferi o imagine cât mai clară asupra evenimentelor.

De asemenea, în ultima parte a lucrării, am prezentat, tot într-o manieră alternativă și comparativă, viziunea teologilor și a canoniștilor bizantini asupra primatului papal. Acest lucru era necesar din cel puțin trei puncte de vedere: în primul rând, pentru a nu omite

perioada de aur a dreptului canonic bizantin, cu ilustrații săi reprezentanți; în al doilea rând, pentru a arăta că bizantinii nu erau complet străini sau ignoranți în ceea ce privește problemele teologice ale timpului și în al treilea rând, pentru a oferi și posibilitatea celeilalte jumătăți creștine, „Bisericii soră”, de a-și spune punctul de vedere. Toate acestea, deoarece „primatul adevărului înaintea oricărui tip de primat”³ este singurul mijloc de a putea spera la o unitate deplină între cele două Biserici. Și această parte, aidoma precedentei, constituie o noutate în literatura canonică românească.

În lucrarea de față am încercat să folosesc o metodologie care să îmbine atât aspectul canonic și dogmatic, sau eclesiologic, cât și pe cel istoric. Totuși, viziunea pe care am încercat să o respect în decursul redactării a fost cea a aplicării lor concomitente, astfel încât elementele de analiză istorică cercetate prin metoda expozitivă să nu fie prezentate ca simple date istorice sterile, dezgolite de conținut și sens eclesiologic și canonic, ci elemente care determină înțelegerea anumitor realități. De asemenea, viziunea sistematică a ținut cont de toate expunerile istorice. Metoda expozitivă reprezintă o aplicare secundară în această lucrare, dar ea urmărește să fundamenteze celelalte metode uzitate. În nenumărate pasaje am recurs la metoda analitică și la cea exegetică, ori la cea exegetic-comparativă.

Rezultatele încercării noastre sintetice considerăm că sunt multiple. În primul rând, avem o prezentare cronologică, din punct de vedere istoric, a primatului papal de la origini la apogeu. Apoi, am urmărit evoluția dreptului

³ Pr. prof. Liviu Stan, „Primatul adevărului înaintea oricărui tip de primat”, în *Ortodoxia* 2 (1968), p. 179–184.

canonic și interpretarea canoanelor vis-à-vis de dezvoltarea învățaturii primațiale, precum și prezentarea sistematică, din punct de vedere canonic, a conciliarismului. Viziunea canoniștilor și teologilor bizantini constituie de asemenea un rezultat important al cercetării noastre, dar cel mai important rezultat este încercarea de a desluși adevărul istoric, printr-o analiză riguroasă și obiectivă a evenimentelor, cu speranța că acest adevăr „ne va face liberi” (cf. Ioan 8, 32) de orice prejudecată, de orice încercare de falsificare, de orice constrângere.

Teza de față este împărțită în cinci capitole, cu lungime și complexitate unitară, în care am încercat să acoperim întreaga tematică anunțată, evident, fără pretenția de a fi epuizat subiectul, dată fiind perioada relativ extinsă de cercetare.

Astfel, primul capitol, intitulat „Papalitatea în secolele XII–XV: istorie, reforme, organizare” se dorește a fi o radiografie a papalității secolelor XII–XV, din punct de vedere istoric și canonic. Primul subcapitol, deși este în afara perioadei menționate, este fundamental pentru înțelegerea apariției și dezvoltării teoriei primațiale în primul mileniu creștin. În esență, având la bază decizii imperiale și sinodale, mai apoi papale, primatul papei era unul exclusiv onorific, însă cu accente din ce în ce mai jurisdicționale spre sfârșitul perioadei. Reformele papei Grigorie al VII-lea (1073–1085) și disputa pentru investitură vor pregăti terenul pentru apogeul puterii papale, cu teoretizarea acesteia în teocrația pontificală, în special în timpul papei Inocențiu al III-lea (1198–1216). După acest moment, asistăm la un regres al autorității papale, cauzat de captivitatea papilor la Avignon (1309–1377) și de marea schismă papală (1378–1414). Partea a

doua a primului capitol se axează strict pe primatul papal în teorie și practică, prin definirea, din punct de vedere canonic, a unor termeni precum „autoritate” și „jurisdicție”. Capitolul se încheie cu o analiză istorico–canonică a titulaturii papale în perioada menționată.

Cel de-al doilea capitol, „Dreptul canonic apusean în secolele XII–XV, între *jus concilium* și *jus pontificium*”, este în fond o prezentare sintetică a dreptului canonic apusean în perioada sa de glorie. Fundamentat pe dreptul roman, el va cunoaște o dezvoltare fără precedent începând cu Grațian din Bologna și opera sa capitală, de la mijlocul secolului al XII-lea, *Decretum Gratiani*. Dacă Grațian a pus accentul pe „*jus concilium*”, pe hotărâri sinodale universal acceptate, imediat după el asistăm la o schimbare de optică: papii se vor considera surse ale dreptului canonic, substituindu-se vechilor sinoade și regimului sinodal al primului mileniu creștin.

În acest mod, va apărea așa-numitul „*jus pontificium*”, încorporat în decretalele pontificale, care aveau aceeași autoritate cu vechile canoane sinodale. Cele mai importante colecții de decretale, analizate de noi, au fost cele ale papilor Grigorie al IX-lea (1227–1241), Bonifaciu al VIII-lea (1294–1303) și Ioan al XXII-lea (1316–1334). Observăm că primatul papal și-a găsit un teren propice de manifestare și în dreptul canonic, pe care l-a transformat radical, prin așezarea papei în centrul său, în detrimentul sinodului. Astfel, papa a devenit principala sursă a dreptului canonic, atât în teorie (ca izvor al dreptului), cât și în practică (ca interpretare definitivă a normelor canonice).

Cu capitolul al III-lea intrăm în perioada „întunecată” a papalității și implicit, a primatului

revendicat de aceasta, conciliarismul. Pe fondul creșterii tot mai accentuate a pretențiilor papale, unii canoniști au formulat teoria că papa este inferior unui sinod și că trebuie să se supună acestuia. Astfel, autoritatea papală intra oarecum în conflict cu autoritatea conciliară. Sinoadele de la Pisa (1409–1410), Konstanz (1414–1418) și Basel (1431–1437) nu vor face altceva decât o întoarcere „ad fontes” primului mileniu creștin, în care autoritatea supremă în Biserică era rezervată sinodului ecumenic. Contestate și respinse de marea majoritate a istoricilor și canoniștilor apuseni, ele ar trebui înțelese ca o cale de mijloc între autoritate și sinodalitate, care nu au urmărit să-i ia papei ceea ce el oricum nu deținea, ci să regleze raporturile de autoritate și jurisdicție din cadrul Bisericii apusene.

Însă ele au reprezentat doar un moment, iar papalitatea și-a revenit extraordinar după acest „șoc” conciliar. Primatul jurisdicțional dobândește noi valențe canonice în cadrul Sinodului de la Ferrara–Florența (1438–1439), pe fondul tratativelor de unire cu Biserica Ortodoxă, care face obiectul capitolului al IV-lea. Pe bună dreptate, bizantinii, cu sau fără voia lor, au contribuit din plin la susținerea primatului papal, iar bula *Execrabilis* (1460) va reprezenta lovitura de grație dată de papalitate regimului sinodal.

Ultimul capitol, mai consistent, este dedicat modului în care primatul papal al secolelor XII–XV a fost înțeles, receptat sau respins, de către teologii și canoniștii bizantini ai epocii. Prima parte analizează raporturile dintre Apus și Răsărit în perioada menționată, cu accent pe controversa isihastă, cruciade și încercările de unire. A doua parte, structurată comparativ, reprezintă o sinteză a

principalilor protagoniști, latini și bizantini, ai disputei privind primatul papal, originea, definirea și modul de exercitare al acestuia în cadrul Bisericii. Această parte era absolut necesară, deoarece teoria primațială jurisdicțională situa întreaga Biserică, deci și cea Ortodoxă, sub conducerea papei. Mai mult, aceste dispute scot în evidență și erorile, falsificările și modurile de interpretare tendențioase și unilaterale ale latinilor cu privire la persoana papei. Pe de altă parte, adevărul și consensul se pot obține doar prin dialog bilateral⁴, de aceea am adus discuția „la zi”, până la Chieti, în septembrie 2016.

În altă ordine de idei, întâlnirea istorică dintre papa Paul al VI-lea (1963–1978) și patriarhul ecumenic Athenagoras (1948–1972) de pe muntele Măslinilor din anul 1964, prima de această factură în ultimii 500 de ani, a marcat un nou început în relațiile dintre cele două „Biserici surori”. „Dialogul iubirii” început în anii 60 se va maturiza curând într-un dialog teologic care a demonstrat până acum ajungerea la un consens nesperat cu doar câteva decenii în urmă. Deși teoretic încă se află în schismă, se poate susține că relațiile dintre Roma și Constantinopol sunt acum mai bune față de cele de acum o mie de ani, când cele două Biserici erau în deplină comuniune euharistică. Ne este încă proaspătă în amintire imaginea papei Benedict al XVI-lea (2005–2013) și a patriarhului ecumenic Bartolomeu I (1991–), ridicându-și mâinile împreunate de la balconul din Fanar, precum și cea în care papa Francisc I (2013–) se apleacă primind binecuvântarea „fratelui său Andrei” în timpul vizitei sale din 30 noiembrie 2014 de la

⁴ Pr. prof. dr. Nicolae Achimescu, *Religie, modernitate și postmodernitate*, Editura Trinitas a Patriarhiei Române, București, 2013, p. 537–539.

Constantinopol⁵, sunt semnale evidente că, trecând peste ambiții și prejudecăți, putem înainta împreună pe drumul reconcilierii, „ca toți să fim una” (cf. Ioan 17, 21).

⁵ Andrea Tornielli, „The Pope bows before Bartholomew and receives a blessing from him” (<http://www.lastampa.it/2014/11/29/vaticaninsider/eng/world-news/the-pope-bows-before-bartholomew-and-receives-a-blessing-from-him-NUnmF9Y9Aib3DGrcQpNbzO/pagina.html>, 20.12.2017).

Bibliografie selectivă

I. Izvoare biblico – patristico – canonic

1. *Biblice*

1. *Biblia* sau *Sfânta Scriptură*, ediție jubiliară a Sfântului Sinod, versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, EIBMBOR, București, 2001;
2. *Biblia* sau *Sfânta Scriptură*, ediția Sfântului Sinod, EIBMBOR, București, 1998.

2. *Patristice*

1. Aquinas, St. Thomas, „Contra Errores Graecorum”, în James Likoudis, ed. and trans., *Ending the Byzantine Greek Schism*, Catholics United for the Faith, New Hope, 1992, p. 106 – 230;
2. idem, *Selected Writings*, eng. trans. by Ralph McInterny, Penguin Classics, 1998;
3. Ică jr., Diac. Ioan I., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului: integrala comentariilor liturgice bizantine*, Ed. Deisis, Sibiu, 2012;
4. Migne, J. P., *Patrologiae cursus completus, series latina*, 221 vol., Parisiis, 1844 – 1864;

5. idem, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, 161 vol., Parisiis, 1857 – 1866;
6. Palama, Sfântul Grigorie, *Dialogue between an Orthodox and a Barlaamite*, trans. by Sara J. Denning-Bolle, Binghamton, New York, 1999;
7. idem, *Tomosuri dogmatice. Viața. Slujba. Scrieri I*, trad. de Ioan Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2009;
8. idem, *Opere complete*, 4 vol., trad. de Pr. Cristian Chivu, Diac. Cornel Coman, Adrian Tănăsescu, Caliopie Papacioc și Cristina-Costena Rogobete, Ed. Gândul Aprins, București, 2013 – 2016;
9. Phountoulès, J. M., *Συμεῶν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα. I. Εὐχαὶ καὶ ὕμνοι*, Thessalonique, 1968;
10. Schaff (ed.), Philip, *Nicene and Post-Nicene Fathers: Second Series, Volume XIV: the Seven Ecumenical Councils*, Cossimo Classics, 2007;
11. Teofilact al Orhidei, Sfântul, *Commentary on the Gospel of Matthew*, eng. trans. by Christopher Stade, Chrysostom Press, MO, 1992;
12. idem, *Comentariu la Evanghelia după Ioan*, trad. rom. de Diac. Gheorghe Băbuț, Ed. Pelerinul român, Oradea, 1998.

3. *Canonicæ*

1. Accursius, F., *Digestum vetus*, Venice, 1598;
2. d'Achery, Luc, *Spicilegium sive Collectio veterum aliquot Scriptorum*, tom I, Montalant, 1723;
3. Aimone (ed.), P. V., *Summa in Decretum Simonis Bisinianensis*, Fribourg, 2006;
4. Alberigo, J., J. A. Dossetti (eds.), *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna, 1973;

5. idem, P.-P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi, H. Jedin (a cura di), *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta: editio critica*, edizione bilingue, Centro editoriale dehoniano, Bologna, 2013;
6. Allatius, Leo, *De consensu Ecclesiae*, Rome, 1655;
7. Bălțaț, P. S. Visarion, „Mărturisirea de credință și Enciclica Mitropolitului Marcu Eugenicu al Efesului” în Visarion Bălțaț (ed.), *Logos și Cultură*, Ed. Anestis, Sibiu, 2005, p. 42 – 48;
8. Bologninus, Bartolomeus, *Repetita commentatio super Authentica Constitutione Habita*, Bologna, 1492;
9. Bracciolini, Poggio, „Oratio in Julianum Caesarem”, în Angelo Mai (ed.), *Spicilegium Romanum*, Typis Collegii Urbani, 1840, t. X, part. 1, p. 372 – 379;
10. Buck (ed.), Thomas Martin, *Chronik des Konstanzer Konzils 1414 – 1418 von Ulrich Richental*, Jan Thorbecke, Ostfildern, 2010;
11. Buccosi (ed.), A., *Andronicus Camaterus. Sacrum Armamentarium, Pars prima (Corpus Christianorum Series Graeca 75)*, Brepols, Turnhout, 2014;
12. Cajetanus, Thomas, *Tractatus de comparatione auctoritatis papae et concilii cum apologia eiusdem tractatus*, Institutum Angelicum, Romae, 1936;
13. Capestrano, S. Giovanni da, *Liber de papa et conciliis Ecclesiae auctoritate*, Venice, 1580;
14. Creytens, R., „Les Constitutions des Frères Prêcheurs dans la rédaction de S. Raymond de

- Peñafort (1241)”, în *Archivum Fratrum Praedicatorum* 18 (1948), p. 5 – 68;
15. Cherubini (ed.), Laertius, *Benedicti XIV. Pont. Opt. Max. opera omnia in tomos XVII: Bullarium*, Aldina, 1845;
 16. Chodorow, Stanley, Charles Duggan (eds.), *Decretales ineditae saeculi XII from the papers of the late Walther Holtzmann*, vol. IV, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vatican City, 1982;
 17. Coleti, Sebastian, *Sacrosancta concilia ad Regiam editionem exacta*, 22 vol., Venetiis, 1728 – 1733;
 18. Coustant (ed.), Petri, *Epistolae Romanorum Pontificum et quae ad eos scriptae sunt*, tome I, Ludovicum Dionysium Delatour, 1721;
 19. Crabbe, P., *Conciliorum Omnium tam Generalium quam Particularium*, 3 vol., Coloniae Agrippinae, 1551;
 20. Croaria, Ieronim de, *Acta scitu dignissima docteque concinnata Constantiensis concilii celebratissimi*, Hagenau, 1500;
 21. Cusanus, Nicolaus, „De auctoritate praesidendi in concilio generali”, trans. by H. L. Bond et alli, în *Church History* 59 (1990), p. 19 – 34;
 22. idem, „De concordantia catholica”, trans. by P. Sigmund, în Michael G. Bayler (ed.), *Cambridge Texts in the History of Political Thought*, Cambridge University Press, 1991, p. 76 – 105;
 23. idem, „Is the Authority of the Holy Councils Greater than of the Pope?”, în Thomas M. Izbicki (ed. and trans.), *Nicholas of Cusa, Writings on Church and Reform*, Harvand University Press, 2008, p. 86 – 135;

24. Damiani, Petrus, „Liber Gratissimus”, în Owen J. Blum (ed.), *Fathers of the Church: Mediaeval continuation, Peter Damian*, vol. II, The Catholic University of America Press, 1990, p. 111 – 215;
25. Darrouzès, J., „Les documents Byzantines du XIIe siècle sur la primauté romaine”, în *Revue des études byzantines* 23 (1965), p. 42 – 88;
26. idem, *Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours* (textes grecs et quelques traductions françaises, dont celle de l'oraison funèbre d'Anne Comnène), Paris, 1970;
27. Decaluwe, Michiel, „A new and disputable text – edition of the decree *Haec Sancta* of the Council of Constance (1415)”, în *Cristianesimo nella storia* 2 (2006), p. 417 – 445;
28. Denzinger, Heinrich, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 43^a ediz. bilingue, a cura di Peter Hünermann, Centro editoriale dehoniano, Bologna, 2012;
29. idem, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum: Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen. Lateinisch – Deutsch*, Verlag Herder GmbH, 2015;
30. Deusdedit, Cardinal, *Libellus contra invasores et symoniacos et reliquos schismaticos*, Nova Bibliotheca Patrum, Mai, tome VII, pars III, p. 77 – 114;
31. Duchesne, L., „Les canons de Sardique”, în *Bessarione* 68 (1902), p. 129 – 144;

32. Emerton (ed.), Ephraim, *The Defensor pacis of Marsiglio of Padua: A critical study*, Harvard University Press, Cambridge, 1920;
33. idem, *The correspondence of Pope Gregory VII: selected letters from the Registrum*, Columbia University Press, 1932;
34. Fagnanus, Prosper, *Jus Canonicum sive Commentaria in (Quinque Libros) Decretalium cum Disceptatione Grangiis* (1661), nova editio, aliis prioribus multo correctior, cum amplissimo rerum verborum indice accuratissimo, Coloniae Allobrogum, Sumptibus Fratrum de Tournes, 1759;
35. Finke, H., *Acta concilii Constanciensis*, 4 vol., Regensberg'schen Buchhandlung, Münster, 1896 – 1928;
36. Floca, Arhid. prof. dr. Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1992;
37. Fransen, G., *Les décrétales et les collections de décrétales*, Brepols Publishers, Turnhout, 1972;
38. Friedberg (ed.), Emil, *Quinque Compilationes Antiquae*, Bernhard Tauschnitz, Leipzig, 1882 (reprint Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1956);
39. Glanvell (ed.), Victor Wolf von, *Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit*, Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1905;
40. Gill et alli, Joseph, *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores*, 11 vol., Rome, 1940 – 1976;

41. Glorieux (ed.), Palémon, *Jean Gerson, Œuvres complètes*, 10 vol., Desclée, Paris et Tournai, 1960 – 1973;
42. Haller et alli, Johannes, *Concilium Basiliense: Studien und Dokumente zur Geschichte des Jahre 1431 – 1437*, 8 vol., Reich, Basel, 1896 – 1936;
43. Haluscynskyj, Theodosius T., Meletius M. Wojnar (eds.), *Acta Alexandri PP VI (1254 – 1261)*, Pontificia Università Gregoriana, Rome, 1966;
44. Hardouin, Jean, Philippe Labbé, Gabriel Cossart, *Acta Conciliorum Et Epistolae Decretales, Ac Constitutiones Summorum Pontificum*, Typographia Regia, 1714;
45. Hardt, Hermann von der, *Magnum Oecumenicum Constantiense Concilium De Universali Ecclesiae Reformatione, Unione, Et Fide*, 6 vol., Genesch, Francofurti, 1697 – 1700;
46. Havelberg, Anselm de, *Dialogi (Antikeimenon)*, trad. de G. Salet S. J., în *Sources Chretiennes*, vol. 118, Editions du Cerf, Paris, 1966;
47. Hefele, C. J., *Histoire des conciles d'après des documents originaux* (trad. de l'allemand par Dom H. Leclercq), 11 vol., Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1907 – 1952;
48. Hinschius (ed.), P., *Decretales Pseudo –Isidorianae et Capitula Angilramni*, Leipzig, 186;
49. Hofmann, G., „Formulae praeviae ad definitionem Concilii Florentini de Novissimis”, în *Gregorianum* 18 (1937), p. 337 – 360;
50. idem, „Formulae praeviae ad definitionem Concilii Florentini de processione Spiritus Sancti”, în *Acta*

- Acad. Velehrad.* 13 (1937), p. 81 – 105 și 237 – 260;
51. idem, „De praeparatione definitionis concilii Florentini de Sse Eucharistia”, în *Acta Acad. Velehrad.* 14 (1938), p. 45 – 54;
52. idem, „Quomodo formula definitionis concilii Florentini de potestate plena papae praeparata fuerit”, în *Acta Acad. Velehrad.* 14 (1938), p. 138 – 148;
53. Hostiensis, *Per Venerabilem. Summa Domini Henrici Cardinalis Hostiensis*, Lyons, 1537;
54. Izbicki, Thomas M., Gerald Christianson and Philip Krey (eds.), *Reject Aeneas, Accept Pius: Selected Letters of Aeneas Sylvius Piccolomini (Pope Pius II)*, CUA Press, 2006;
55. Joannou, P., *Discipline générale antique*, 4 vol., Grottaferrata, Roma, 1962 – 1964;
56. Kempf, Friedrich, *Regestum Innocentii III papae super negotio Romani imperii*, Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1947;
57. Kuttner, S., *Repertorium der Kanonistik (1140 – 1234): Prodrömus corporis glossarum*, vol. I, Vatican City, 1937;
58. Labbé, Philippe, *Sacrosancta concilia ad Regiam editionem exacta, quae nunc quarta parte prodit auctior, cum duobus apparatus*, 16 vol., Impensis Societatis Typographicae Librorum Ecclesiasticorum jussu Regis constitutae, Lutetiae Parisiorum, 1671 – 1672;
59. Laurent (ed.), V., *Les "mémoires" du Grand Eclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence*

- (1438 – 1439), Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris, 1971;
60. idem, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople 4: Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris, 1971;
 61. Leidinger (ed.), Georg, *Andreas von Regensburg, Chronica pontificum et imperatorum Romanorum*, München, 1903;
 62. Mansi, J. D., *Sacrorum Conciliorum. Nova et amplissima Collectio*, 31 vol., Florentiae et Venetiae, 1758 – 1767;
 63. Martinucci, Pio (ed.), *Deusdedit presbyteri cardinalis tituli apostolorum in Eudoxia collectio canonum*, Typografia Aemiliana, Venetiis, 1869;
 64. McLaughlin (ed.), Terence P., *The Summa Parisiensis on the Decretum Gratiani*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1952;
 65. Mercati, A., *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, 2 vol., Tipografia poliglotta vaticana, Città del Vaticano, 1919 – 1954;
 66. Milaș, Dr. Nicodim, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, 2 vol., trad. de Uroș Kovincici și Dr. Nicolae Popovici, Tipografia Diecezană, Arad, 1930 – 1936;
 67. Neyrinck, Stefaan, „The *De Œconomia Dei* by Nilus Doxapatres. Some Introductory Remarks to the Work and its Edition & Chapter I, 40: Edition, Translation and Commentary”, în *Byzantion* 80 (2010), p. 265 – 305;
 68. Niem, Dietrich von, *De Schismate inter Urbanum Papam et Clementem Antipapam eorumque*

- successores ab a. 1379 usque ad Concilium Constantiense, Norimbergae, 1532;*
69. idem, „Ways of Uniting and Reforming of Church (1410)”, în Matthew Spinka (trans. and ed.), *Patterns of Reform from Wyclif to Erasmus*, London, 1953, p. 149 – 174;
 70. Olivi, Petrus, „De renuntiatione” (L. Oligier, ed. and trans.), în *Archivum Franciscanum Historicum* 11 (1918), p. 309 – 373;
 71. Padova, Marsilio da, *Il difensore della pace* (introd. di M. Beonio Brocchieri Fumagalli, trad. di M. Conetti, C. Focchi, S. Radice, S. Simonetta), testo latino a fronte (2 vol.), Biblioteca Univ. Rizzoli, Milano, 2001;
 72. Palacky, F., E. R. von Birk, K. Stehlin, K. W. Hieronimus (eds.), *Monumenta Conciliorum Generalium Concilium Basileense Scriptorum: Tomus Secundus*, Vienna, 1983;
 73. Papadakis, Aristeides, Alice Mary Talbot, „John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondance”, în *Byzantinoslavica* 33 (1972), p. 26 – 41;
 74. Paris, John of, *On Royal and Papal Power* (J. A. Watt, ed. and trans.), Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1971;
 75. Patrizzi – Piccolomini, Agostino, *Sacrarum cerimoniarum Romanae Ecclesiae libri tres*, Venice, 1516 (reed. *Caeremoniale Romanum*, Gregg, Ridgewood, 1965);
 76. Pelagius, Alvarus, „Collirium adversus haereses novas”, în R. Scholz (ed.), *Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit*

- Ludwigs des Bayern (1327 – 1354)*, vol. I, Loescher & Company, Regenberg, 1911, p. 198 – 207; 491 – 529;
77. Pellegrino, P., „La editio legis e la publica promulgatio nelle Decretali di Gregorio IX”, în *Ius Canonicum* 22 (1982) p. 285 – 342;
78. Penyafort, Raymond of, *Summa Sti. Raymundi de Peniafort Barcinonensis de poenitentia, et matrimonio; cum glossis Ioannis de Friburgo ad S.D.N. Clemen. PP. VIII. nunc primum in lucem edita*, Sumptibus Ioannis Tallini, Rome, 1603 (reprinted Gregg Press, Farnborough, 1967);
79. idem, *Summa on Marriage*, (trans. by Pierre J. Payer), Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 2005;
80. Petit, J., *Decreta concilii Basileensis*, Paris, 1512;
81. Pin, Louis Ellies Du, *Joannis Gersonii Doctoris Theologi & Cancellarii Parisiensis Opera Omnia, Novo ordine digesta*, vol. II, Antwerp, 1706 ;
82. Přerovský (ed.), O., *Summa Decretorum*, Vatican City, 2006;
83. Ralli, G. A., M. Potli, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 6 vol., Atena, 1852 – 1859;
84. Reindel (ed.), Kurt, *Die Briefe des Petrus Damiani*, tom I, München, 1983;
85. Richenthal, Ulrich von, *Das Concilium so zu Constantz gehalten ist worden des jars do man zalt von der geburdt unsers erlösers MCCCCXIII. Mit allen handdlungen in Geystlichen und Wciltlichen sachen*, Augsburg, 1536;
86. Rigo (a cura di), A., *Il Tomo Sinodale del 1368, in Gregorio Palamas e oltre. Studi*,

- documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, Firenze, 2004;
87. Rocaberti, Juan de, *Bibliotheca Maxima Pontificia*, t. IV, Romae, 1698;
 88. Rome, Giles of, *On Ecclesiastical Power* (R. W. Dyson, trans. and ed.), The Boydell Press, Woodbridge, 1995;
 89. Sackur, Ernst, „Der Dictatus papae und die Canonsammlung des Deusedit“, în *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 18 (1893), p. 135 – 153;
 90. Sardella (eds.), T., C. Dell’Osso, „Decretali, concili romani e canoni de Serdica“, în Angelo di Berardino (ed.), *I canoni dei concili della chiesa antica*, tom II, pars 3 (*Concili latini*), Institutum patristicum Augustinianum, Rome, 2008, p. 320 – 337;
 91. Seides, Niketas, „On the Many Difference Regarding the Law“, în Reinhard Gahbauer (ed.), *Gegen den Primat des Papstes: Studien zu Niketas Seides*, Verlag Uni-Druck, München, 1975, p. 226 – 250;
 92. Singer (ed.), Heinrich, *Summa Decretorum*, Ferdinand Schoningh, Paderborn, 1902 (reprint Scientia, Aalen, 1963);
 93. Schulte (ed.), Johann Friedrich von, *Summa Stephani*, Roth, Giessen, 1891;
 94. idem, *Die Summa magistri Rufini zum Decretum Gratiani*, Roth, Giessen, 1892;
 95. Schwartz (ed.), E., *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Berlin & Leipzig, 1914 – 1940;

96. idem, „Der Griechische Text der Kanones von Serdika”, în *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche* 30 (1931), p. 1 – 35;
97. Shipley (ed. and trans.), F. W., *Res Gestae Divi Augusti. The Acts of Augustus as Recorded on the Monumentum Ancyranum*, Loeb Classical Library, London, 1924;
98. Sommerfeldt (ed. and trans.), Gustav, „Epistola concilii pacis”, în *Historisches Jahrbuch im Auftrag der Görres-Gesellschaft* 30 (1909), p. 46 – 61;
99. Stapulensis (ed.), Jacobus Faber, *Nicolai Cusae Cardinalis Opera*, Paris, 1514;
100. Stump, Phillip H., „The Official Acta of the Council of Constance in the Edition of Mansi”, în L. Mayali and Stephanie A. J. Tibbetts (eds.), *The Two Laws: Studies in Medieval Legal History Dedicated to Stephan Kuttner*, Catholic University of America Press, Washington, 1990, p. 221 – 239;
101. Syroupulos, S., *Απομνημονευματα (Memorii sau Vera historia unionis non verae inter graecos et latinos sive Concilii Florentini exactissima narratio = Istoria adevărată unei uniri neadevărate dintre greci și latini, sau istorisirea cea mai exactă a sinodului florentin)*, Hagae, 1660;
102. Tanner (ed.), Norman P., *Decrees of the Ecumenical Councils*, 2 vol, Sheed & Ward; Georgetown University Press, 1990;
103. Tarrant, Jacqueline, *A Study and Critical Edition of the Extravagantes Johannis XXII*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican City, 1983;

104. Tăutu (ed.), Aloysius L., *Acta Honorii III (1216 – 1227) et Gregorii IX (1227 – 1241)*, Typis Polyglottis Vaticanis, Rome, 1950;
105. idem, *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261 – 1276)*, Typis Polyglottis Vaticanis, Rome, 1953;
106. Thaner (ed.), Friedrich, *Summa Magistri Rolandi. Mit Anhang Incerti auctoris quaestiones*, Wagner, Innsbruck, 1872;
107. idem, *Anselmi episcopi Lucensis collectio canonum una cum collectione minore*, Viena, 1906 – 1915 (reed. Aalen, 1965);
108. Theiner (ed.), A., *Commentatio de Romanorum Pontificum epistolarum decretalium antiquis collectionibus et de Gregori IX decretalium codice*, Leipzig, 1829;
109. idem, F. Miklosich (eds.), *Monumenta Spectantia ad Unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Kessinger Publishing, 2010;
110. Torquemada, Juan de, „Oratio synodalis de primatu”, în Emmanuel Candal (ed.), *Concilium Florentinum: documenta et scriptores*, vol. IV, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Rome, 1954, p. 1 – 114;
111. Trouillat, J., *Monuments de l'histoire de l'ancien eveche de Bale*, tome I, Porrentruy, 1861;
112. Vincke, J., „Acta Concilii Pisani”, în *Römische Quartalschrift* 46 (1938), p. 81 – 331;
113. Viterbo, James of, *On Christian Government* (R. W. Dyson, trans. and ed.), The Boydell Press, Woodbridge, 1995;

114. *** *Codex Iuris Canonici. Auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Fontium annotatione et indice analytico-alphabetico auctus*, Libreria Editrice Vaticana, 1989, în lb. rom. trad. de Pr. Ioan Tămaș, Ed. Sapientia, Iași, 2004;
115. *** *Corpus Juris Canonici* (A. L. Richter, E. Friedberg, ed.), 3 vol., Leipzig, 1881 (reed. 1959) ;
116. *** *Corpus Juris Civilis*, vol. I, (Theodor Mommsen, Paul Krueger, ed.), Weidmann, Berlin, 1905;
117. *** *Decretum magistri Gratiani*, Ed. Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg, Leipzig, 1879;
118. *** *Monumenta Conciliorum generalium seculi xv.*, *Scriptorum*, 3 vol., Vienna, 1857 – 1895;
119. *** *The Digest of Justinian*, vol. I (trans. by Alan Watson), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.